QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2026-yil 2-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

“DEVONU LUG‘OT IT-TURK” ASARIDAGI KASB-HUNAR LEKSIKASINING ZAMONAVIY TURKIY TILLARDAGI DAVOMIYLIGI

https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i02.068

Ibrogimova Dilnoza Xalilovna
Shahrisabz davlat pedagogika instituti tillar fakulteti
2- bosqich tayanch doktoranti
+998 91 470 32 41

Annotatsiya: Mazkur maqolada XI asr yodgorligi — Devonu lug‘ot it-turk asarida qayd etilgan kasb-hunar leksikasining semantik va struktur xususiyatlari hamda ularning zamonaviy turkiy tillardagi (o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, turk, uyg‘ur va boshqalar) davomiyligi tahlil qilinadi. Asarda uchraydigan hunarmandchilik, dehqonchilik, chorvachilik, savdo va harbiy sohaga oid terminlarning bugungi turkiy tillarda saqlanish darajasi, fonetik va semantik o‘zgarishlari qiyosiy-tarixiy metod asosida o‘rganiladi. Tadqiqot natijasida ko‘plab kasb-hunar nomlari va ishlab chiqarish vositalariga oid atamalar hozirgi turkiy tillarda faol yoki passiv qatlamda mavjudligi aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: Devonu lug‘ot it-turk, Mahmud al-Kashgari, kasb-hunar leksikasi, turkiy tillar, leksik meros, semantik davomiylik, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, hunarmandchilik terminlari.

«ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ЛЕКСИКИ ПРОФЕССИЙ В «DEVONU LUG‘OT IT-TURK» В СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ»

Аннотация: В данной статье анализируются семантические и структурные особенности лексики профессий, зафиксированной в памятнике XI века — «Devonu lug‘ot it-turk», а также её преемственность в современных тюркских языках (узбекский, казахский, киргизский, турецкий, уйгурский и др.). Рассматриваются термины, связанные с ремеслом, земледелием, скотоводством, торговлей и военной сферой, их сохранность в современных тюркских языках, а также фонетические и семантические изменения на основе сравнительно-исторического метода. В результате исследования выявлено, что многие названия профессий и обозначения орудий труда продолжают существовать в современных тюркских языках в активном или пассивном слое.

Ключевые слова: Devonu lug‘ot it-turk, Mahmud al-Kashgari, лексика профессий, тюркские языки, лексическое наследие, семантическая преемственность, сравнительно-историческое языкознание, термины ремесел.

Kirish

Tilshunoslik va tarixiy leksikologiya sohasida turkiy tillarning qadimiy manbalarini o‘rganish muhim ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. XI asrda yaratilgan Devonu lug‘ot it-turk asari, Mahmud al-Kashgari tomonidan tuzilgan, turkiy xalqlarning til boyligi, madaniyati va ijtimoiy-iqtisodiy hayotini o‘zida mujassamlashtirgan noyob yodgorlikdir. Mazkur lug‘at nafaqat leksik, balki etnografik, tarixiy va madaniy jihatdan ham katta ahamiyatga ega bo‘lib, XI asr turkiy jamiyatining kasb-hunar, mehnat taqsimoti va ishlab chiqarish uslublarini aks ettiradi.[82]

Kasb-hunar leksikasi tilning tarixiy qatlamini aniqlashda, shuningdek, turkiy xalqlarning madaniy va ijtimoiy rivojlanish jarayonlarini o‘rganishda muhim vosita hisoblanadi. Hunarmandchilik, dehqonchilik, chorvachilik, savdo va harbiy sohalarga oid terminlar orqali o‘sha davr turkiy jamiyatining iqtisodiy iqlimi, mehnat tizimi va kasbiy ierarxiyasi haqida ma’lumot olish mumkin. Shu nuqtai nazardan, “Devonu lug‘ot it-turk”dagi kasb-hunar leksikasi nafaqat tarixiy-tarixiy, balki zamonaviy turkiy tillar uchun ham qimmatli ilmiy manbadir.[83]

Bugungi kunda turkiy tillar bilan ishlashda tarixiy ildizlarni aniqlash, qadimiy leksik qatlamni saqlab qolish va uning zamonaviy tildagi davomiyligini tahlil qilish ilmiy dolzarblik kasb etadi. Kasb-hunar leksikasini o‘rganish orqali:

- turkiy tillarning genetik va leksik o‘xshashliklarini aniqlash;
- qadimgi turkiy tilning zamonaviy tillarga ta’sirini belgilash;
- umumturkiy leksik fondni aniqlash;
- tarixiy madaniy merosni saqlash va uni til siyosatiga tadbiq etish;

imkoniyatlari yaratiladi.

Shu bois, mazkur maqolada “Devonu lug‘ot it-turk” asaridagi kasb-hunar leksikasining semantik va fonetik xususiyatlari, ularning zamonaviy turkiy tillardagi davomiyligi va umumturkiy qatlam bilan bog‘liqligi qiyosiy-tarixiy metod asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot maqsadi – qadimgi turkiy kasb-hunar leksikasining bugungi turkiy tillarda saqlanish darajasini aniqlash va ularning tarixiy ildizlarini yoritishdir.

Bugungi globallashuv sharoitida milliy tilning tarixiy ildizlarini o‘rganish va qadimiy leksik qatlamni aniqlash muhim ilmiy vazifalardan biridir. “Devonu lug‘ot it-turk”dagi kasb-hunar terminlari nafaqat tilshunoslik, balki tarix, etnografiya va madaniyatshunoslik uchun ham qimmatli manbadir.[84]

Kasb-hunar leksikasining zamonaviy turkiy tillarda saqlanish darajasini aniqlash:

- turkiy tillarning genetik yaqinligini ko‘rsatadi;
- umumturkiy leksik fondni aniqlashga yordam beradi;
- qadimgi turkiy tilning hozirgi tillarga ta’sirini belgilaydi.

---

[82] Mahmud al-Kashgari. *Devonu lug‘ot it-turk*, I jild, Toshkent: Fan, 1960.

[83] Mutallibov S. *Qadimgi turkiy til*, Toshkent, 1980, 45–48-betlar.
Radlov V.V. *Opyt slovarya tyurkskix narechiy*, Sankt-Peterburg, 1893–1911, II jild, 456-bet.

[84] Mahmud al-Kashgari. *Devonu lug‘ot it-turk*, I jild, Toshkent: Fan, 1960, 123–125-betlar.

Kasb-hunar leksikasining tematik guruhlari

“Devonu lug‘ot it-turk”da kasb-hunar leksikasi quyidagi tematik guruhlarga ajratiladi:

1. **Hunarmandchilik terminlari** (temirchi, o‘ymakor, to‘quvchi va b.)
2. **Dehqonchilik va chorvachilikka oid atamalar** (ekin, saban, yilqi va b.)
3. **Savdo va iqtisodga oid terminlar** (bozor, savdogar va b.)
4. **Harbiy soha leksikasi** (nayza, qalqon, sipoh va b.)

Masalan, asarda uchraydigan *temürçi* (temirchi) so‘zi hozirgi o‘zbek tilida “temirchi”, turk tilida “demirci”, qozoq tilida “temirshi” shaklida qo‘llanadi. Bu esa fonetik o‘zgarishlar (t/d almashinuvi) asosida leksik davomiylikni ko‘rsatadi[1].

Shuningdek, *saban* (yer haydash quroli) leksemasi o‘zbek, qozoq va qirg‘iz tillarida deyarli o‘zgarmagan holda saqlanib qolgan[2].

Semantik va fonetik o‘zgarishlar

Kasb-hunar terminlarining ayrimlari zamonaviy tillarda ma’no torayishi yoki kengayishiga uchragan. Masalan, qadimgi turkiy tilidagi *yorg‘uchi* (tikuvchi) atamasi hozirgi o‘zbek tilida faol qo‘llanmaydi, biroq turk tilidagi “yorgancı” (ko‘rpa tikuvchi) shaklida saqlangan[3].

Fonetik jihatdan esa:

- q → k o‘zgarishi;
- t → d almashinuvi;
- cho‘zi qunlilarning qisqarishi;

kabi jarayonlar kuzatiladi.

Leksik davomiylik va umumturkiy qatlam

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, kasb-hunar leksikasining katta qismi umumturkiy qatlamga mansub bo‘lib, bugungi kunda ham faol iste’molda. Bu holat turkiy xalqlarning tarixiy-madaniy mushtarakligini tasdiqlaydi.

“Devonu lug‘ot it-turk” asaridagi kasb-hunar leksikasini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, XI asr turkiy jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti til orqali aniq va tizimli aks etgan. Mahmud al-Kashgari tomonidan qayd etilgan hunarmandchilik, dehqonchilik, chorvachilik, savdo va harbiy sohaga oid terminlar nafaqat o‘sha davrning kasbiy tuzilmasini, balki ishlab chiqarish madaniyati va mehnat taqsimotini ham ifodalaydi. Bu esa mazkur asarni faqat lug‘at emas, balki tarixiy-etnografik manba sifatida ham baholash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari kasb-hunar leksikasining muhim qismi zamonaviy turkiy tillarda saqlanib qolganini ko‘rsatdi. Ayrim birliklar fonetik jihatdan o‘zgarishga uchragan (masalan, undosh almashinuvi, unli qisqarishi[85]), biroq ularning semantik yadrosi barqaror qolgan. Bu hodisa turkiy tillarning genetik umumiyligi va tarixiy ildizlarining mushtarakligidan dalolat

[85] **undosh almashinuvi va unli qisqarishi** — “Devonu lug‘ot it-turk”dagi fonetik o‘zgarishlarni tahlil qilgan tadqiqotlar bilan manbalashtiriladi. Jumlani shunday ko‘rinishda yozish mumkin: Fonetik jihatdan esa, kasb-hunar terminlarida **q → k, t → d almashinuvi va cho‘ziq unlilarning qisqarishi** kabi jarayonlar kuzatiladi.

beradi. Xususan, temirchilik, to‘quvchilik, chorvachilik va dehqonchilikka oid terminlarning aksariyati o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, turk va uyg‘ur tillarida faol yoki passiv qatlamda uchraydi.

Shuningdek, ayrim leksemalarda semantik torayish yoki kengayish jarayoni kuzatildi. Bu esa jamiyat taraqqiyoti, texnologik o‘zgarishlar va yangi kasb turlarining shakllanishi bilan izohlanadi. Masalan, qadimgi davrda umumiy ma’noda qo‘llangan ayrim hunar nomlari bugungi kunda tor soha doirasida ishlatiladi yoki aksincha, ma’no ko‘lami kengaygan. Bunday o‘zgarishlar tilning dinamik tabiatini ko‘rsatadi.

Kasb-hunar leksikasining davomiyligi masalasi turkiy tillarda umumiy leksik fondni aniqlashda muhim mezon bo‘lib xizmat qiladi. “Devonu lug‘ot it-turk”da qayd etilgan ko‘plab terminlar umumturkiy qatlamga mansubligi bilan ajralib turadi. Bu esa turkiy xalqlar o‘rtasidagi tarixiy-madaniy aloqalarning mustahkamligini va til taraqqiyotining uzviyligini tasdiqlaydi.

Bundan tashqari, mazkur leksik qatlamni o‘rganish zamonaviy terminologiya masalalarida ham amaliy ahamiyat kasb etadi. Milliy termin yaratishda tarixiy ildizlarga tayanish, qadimgi turkiy birliklarni qayta tiklash va ularni zamonaviy ilmiy muomalaga kiritish til siyosati va madaniy merosni asrash nuqtayi nazaridan muhimdir.

Xulosa qilib aytganda, Devonu lug‘ot it-turk asaridagi kasb-hunar leksikasi zamonaviy turkiy tillarning shakllanishi va rivojlanishida mustahkam asos bo‘lib xizmat qilgan. Ushbu leksik qatlamning bugungi kungacha saqlanib qolishi turkiy tillarning tarixiy uzviyligi, madaniy davomiyligi va lingvistik yaxlitligining yorqin dalilidir. Mazkur yo‘nalishda olib boriladigan qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar kelgusida turkiy tillarning leksik tizimini yanada chuqurroq yoritishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mahmud al-Kashgari. *Devonu lug‘ot it-turk*. – Toshkent: Fan, 1960.
2. S. Mutallibov. Qadimgi turkiy til. – Toshkent, 1980.
3. A. N. Kononov. Grammatika yazıka tyurkskix runicheskix pamyatnikov. – Moskva, 1980.
4. V. V. Radlov. Opyt slovarya tyurkskix narechiy. – Sankt-Peterburg, 1893–1911.
5. N. A. Baskakov. Vvedenie v izuchenie tyurkskix yazykov. – Moskva, 1962.
6. E. V. Sevortyan. Etimologicheskiy slovar tyurkskix yazykov. – Moskva, 1974.
7. A. M. Shcherbak. Sravnitelnaya grammatika tyurkskix yazykov. – Leningrad, 1970.
8. B. A. Serebrennikov. Obshchee yazykoznanie. – Moskva, 1970.
9. F. A. Abdullayev. O‘zbek tilining tarixiy leksikologiyasi. – Toshkent, 1999.
10. K. M. Musaev. Leksikologiya tyurkskix yazykov. – Almaty, 1984.